

PAPER DETAILS

TITLE: Koronavirüs Salgini ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri

AUTHORS: Mehmet Emin KALGI

PAGES: 111-132

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1482496>

Koronavirüs Salgını ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri¹

Mehmet Emin KALGI*

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye’de koronavirüs salgını sürecinde salgın ve dinî hayat bağlamında yapılmış ampirik araştırmaların analiz edilmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda üç soruya cevap aranmıştır: koronavirüs salgını sürecinde insanların dinî faaliyet ve ritüellerinde ne tür değişiklikler yaşanmıştır? (1), salgın sürecinde dindarlığın psikolojik ve mental sağlık üzerindeki etkileri nelerdir? (2) ve insanlar, salgını dinî boyutta nasıl anlamlandırmaktadır? (3). Araştırmada yedi ampirik araştırma incelenmiştir. Ampirik araştırmalardan dördü nicel ve üçü nitel yöntemle elde edilmiştir. Araştırmada, Covid-19 salgının insanların dinî, düşünce, duygu ve davranışlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi olan çalışmalar analiz edilmiştir. Sonuç olarak, koronavirüs salgını sürecinde salgının yarattığı psikolojik sorunlarla başa çıkmak için insanların dine yöneldiği ve dinî ritüellere odaklandığı görülmüştür. Bununla birlikte insanların büyük bir ölçüde salgına dinî bir anlam yüklediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, Koronavirüs, Din, Dinî Hayat, Dinî Başa Çıkma.

Analyses Regarding Empirical Studies Conducted On Coronavirus Pandemic and Being Religious

ABSTRACT

In this research, it was intended to analyze empirical studies conducted on the pandemic and the religious life throughout the pandemic. Answers were sought for three questions in this context. They are as follows: What type of changes did take place in people's religious activities and rituals throughout the coronavirus pandemic? (1), What are the effects of being religious on psychology and mental health throughout the pandemic? (2) and how do people interpret the pandemic from a religious perspective? (3). Seven empirical

¹ Bu makalenin bir kısmı "6. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi'nde (4-6 Aralık 2020) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

* Dr. Mehmet Emin KALGI, Şanlıurfa/Türkiye, mehmet.emin.63.21@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6999-5059

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 15/04/2021

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 29/05/2021

research were examined in this research. Data for four of such empirical research was derived with quantitative method, whereas data for three of them was derived with qualitative method. In this research, studies addressing direct or indirect relationship of Covid-19 pandemic with people's religion, thoughts, emotions and behaviors. To conclude, it is observed that people diverged to the religion and performed religious rituals in order to cope with psychological problems caused by the pandemic throughout the coronavirus pandemic. However, people ascribe a religious meaning to the pandemic to a great extent.

Keywords: Pandemic, Coronavirus, Religion, Religious Life, Religious Coping.

GİRİŞ

Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan koronavirüs salgını, tüm dünyayı etkisi altına almış ve başta sağlık sektörü olmak üzere ekonomi, sosyo-kültürel yapı gibi birçok alanda etkili olmuştur. Bu salgın insanların dinî duygu, düşünce ve davranışlarını etkilediği gibi yaşam tarzları üzerinde de önemli bir etkiye sahip olmuştur.² Birçok insan, korku, stres ve bunalıma sebep olan bu salgınla başa çıkmak ve psikolojik sağlıklarını korumak için Tanrı'ya daha çok sığınmaya ve ritüellere (namaz kılma, dua etme, Kur'an okuma vb.) daha sık katılmaya yönelmiştir. Çünkü salgın gibi felaket dönemlerinde Tanrı'ya yakın olmak için dua etmek veya ibadet etmek zorluklarla başa çıkmanın etkili bir yoludur.³ Örneğin; yapılan bir araştırmada, salgın sürecinde katılımcıların %85'i dua ettiğini, %62.3'ü ibadetlerini yerine getirmeye çalıştığını, %52.93'ü Kur'an okuduğunu, %40.26'sı sadaka verdiğini ve %37.70'i zikir/tesbih çektiğini ifade etmiştir.⁴ Görüşme tekniğine dayalı yapılan başka bir araştırmada

² Mustafa Naci Kula, "Koronavirüs Salgını Üzerine Spiritüel Bir Okuma Denemesi", *Turkish Studies* 15/6 (2020), 683-694; Sheikh Shoib vd., "Is Religious Behavior Harbinger for Covid-19 - Indian Perspective?", *Psychiatry Danubina* 32/2 (2020), 305-306.

³ Simon Dein vd., "Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research", *Mental Health, Religion & Culture* 23/1 (2020), 4; Ejder Okumuş, "Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi", *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020a), 34.

⁴ Hasan Kaplan vd., "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", *Turkish Studies* 15/4 (2020), 590.

salgın sürecinde insanların dine yönelmesinde ve dinî ritüellerini yerine getirmesinde bir artış yaşandığı tespit edilmiştir.⁵ Benzer şekilde yapılan diğer araştırmalarda da "Salgın bana manevi değerlerimizi hatırlattı" diyenlerin oranı %79, "Ölüm gerçeğini daha yakından hissettim" diyenlerin oranı %76.8 ve "Dinî duygularım yoğunlaştı" diyenlerin oranı %73.8 olarak tespit edilmiş;⁶ insanların salgın süreciyle birlikte dua etme oranının iki katına çıktığı ve dine daha fazla bir yöneliş gösterildiği tespit edilmiştir.⁷ Amerika'da yapılan bir araştırmada göre kendilerini "az dindar"ım, "hiç dindar değil"ım ve "hiçbir dine mensup değil"ım şeklinde niteleyen kişiler bile salgının yarattığı psikolojik krizle başa çıkmak için dua ettiklerini ifade etmiştir.⁸ Kısacası din, salgınların yarattığı korku, panik, stres, endişe gibi psikolojik krizlerle başa çıkmak için güvenli bir liman olma işlevini yerine getirmektedir. Bu da dinin ölüm ve felaketlerin sebep olduğu çaresizlik karşısında kişiye psikolojik rahatlama sağlayabilme özelliğinden kaynaklanmaktadır.⁹

Araştırma sonuçlarına göre her ne kadar pandemi sürecinde dine bir yöneliş veya dinî argümanlarını kullanmada bir artış yaşanmışsa da öte tarafta salgın sonrasında birçok değişimin olacağı ve sorgulamaların (Tanrının varlığı, insanlığın geleceği, dinî faaliyetler vb.) yapılacağı öngörülmektedir. Post-pandemi dönemi olarak ifade edilen salgın sonrası dönemde salgının, hem bilişsel olarak mevcut olayları algılama ve anlamlandırma bakımından bir anlam kaymasına hem de sosyal hayatımızda ve dindarlık algılarımızda bazı değişikliklere neden olacağı

⁵ Fatma Güngörer, "Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (2020), 423.

⁶ Kaplan vd., "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", 593.

⁷ Jeanet Sinding Bentzen, *In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic* (University of Copenhagen: CEPR, CAGE, 2020), 2.

⁸ Michelle Boorstein, "A Quarter of Americans, and a Majority of Black Protestants, Say Their Religious Faith Has Deepened Because of the Coronavirus", *Washington Post* (2020).

⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 90-91.

ileri sürülmektedir.¹⁰ Kısacası salgın sonrasında hiçbir şeyin eskisi gibisi olmayacağı¹¹ artık insanların yeni bir normalleşme arayışına girebileceği ifade edilmektedir.¹² Tokat'ın ifadesiyle çağdaş insanın Tanrı'ya ve ölümlülüğünü unuttuğu bir döneme girilmektedir.¹³

Covid-19 sürecinde tıp alanında görülen gelişmeler ve bilimsel anlamda kısa bir süre içerisinde katedilen mesafe bir yandan insanların bilime olan güvenini tazelenmiş diğer yandan da dine olan güvenin zedelenebileceği kanısının oluşmasına; dolayısıyla anti-dindarlık söylemlerinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Kısacası dindarlığa karşı anti-dindarlık, Ali Şeriatî'nin deyişiyle "Dine Karşı Din"¹⁴ argümanları daha sık dile getirilmeye başlanmıştır. Çünkü gerek dini gruplar gerekse de dini kurumlar bu salgına karşı yeni argümanlar ortaya koyamadığı gibi Tanrı'ya güvenme, dua etme gibi söylemleri dışında da bir dil geliştirememiştir.¹⁵ Bu durumun insanların söylemde dinin kavramları kullanmasına fakat kutsal kitabın hükümlerini yerine getirme konusunda pasif kalmasına, hatta bu hükümlerin gerekliliklerini yerine getirme anlamında uzak kalmasına sebep olabilecek önemli bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle önümüzdeki süreçte bir yandan geleneksel dindarlardan Protestan, seküler, modernist dindarlık dediğimiz dindarlık formlarının lehine bir evrilmenin olacağı¹⁶ diğer taraftan kurumsal ve geleneksel halk dindarlığına bağlılıkta bir düşüş

¹⁰ Muhittin İmıl, "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din", *Dini Araştırmalar Dergisi* 23/57 (2020), 69.

¹¹ Latif Tokat, "Küresel Felaketin 'Hatırlattıkları': Tanrı ve Ölümlülüğümüz", *Küresel Salgınlar Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dini, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiye Yayınları, 2020), 53.

¹² Nilgün Sofuoğlu Kılıç, "Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2020), 124; Okumuş, "Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi", 46.

¹³ Tokat, "Küresel Felaketin 'Hatırlattıkları': Tanrı ve Ölümlülüğümüz".

¹⁴ Ali Şeriatî, *Dine Karşı Din*, çev. Doğan Özlük (Ankara: Fecr, 2015).

¹⁵ Bilal Sambur, *Covid 19 Sonrası Dünya Düzeni* (Ankara: Orion, 2020), 66.

¹⁶ İmıl, "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani", 83.

yaşanacağı¹⁷ öngörülebilir. Dine bağlılığın düşme sebebinin insanların pandemi sürecinde uzun süre dinî mekânlardan uzak kalmasının neticesi olarak dinî mekanlara gitme alışkanlıklarının değişmesi olarak ifade edilmektedir.¹⁸ Bu süreçte din, salgınla mücadele etme anlamında bir teselli aracı olmasının ötesinde ahlâk ilkelerini esas alan bir uygulama metodu ortaya koyabilir.

Yüzyılın kâbusu haline gelen koronavirüs salgını, bütün dinlerin faaliyetlerini ve vecibelerini kısıtlamasına sebep olmuştur.¹⁹ Birçok dini grup ve kurum, dinî faaliyetlerini sürdürmek için internet ortamına yönelmiştir.²⁰ Bu durumun da dijital²¹ ya da sanal/online dindarlık denilen yeni bir dindarlık formunun ortaya çıkmasına yol açtığı düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından sanal/online dindarlık kavramı, dinin dijitalleşmesi ya da dijital din olarak ifade edilmektedir.²² Örneğin; toplu olarak yapılan bazı ibadetlerin (cuma namazı, bayram namazı gibi) sanal ortamda yapılıp yapılamayacağı ya da simülasyonla müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Kâbe, Kudüs, Medine vb. şehir ve mekânların tavaf edilip edilemeyeceği tartışılmaktadır. Öyle ki “Tanrı ile iletişim, kalp ya da akıl ile değil teknoloji ya da sanal yollarla kurulabilir mi?” sorusu bile sorulmaya başlanmıştır . Bu bağlamda önümüzdeki süreçte birçok kişinin hem Tanrı ile bir iletişimsizlik yaşayacağı hem de geleneksel halk dindarlığından sanal dindarlığa evrilebileceği; sanal

¹⁷ Stephen Sebastian Bullivant, *Mass exodus: Catholic disaffiliation in Britain and America since Vatican II* (Oxford: Oxford University Press, 2019).

¹⁸ Pew Research Center, “Most Americans Say Coronavirus Outbreak Has Impacted Their Lives”, *Pew Research Center’s Social & Demographic Trends Project* (blog), 2020.

¹⁹ İmlî, “Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı”, 74.

²⁰ Sambur, *Covid 19 Sonrası Dünya Düzeni*, 65.

²¹ Araştırmamızda, sanal dindarlık kavramı bazen dijital dindarlık ile birlikte kullanıldığı gibi dijital dindarlık yerine de kullanılmaktadır.

²² Mehmet Haberli, “Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)* 2/2 (2019), 307-315; Heidi Campbell, “Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media”, *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, ed. Heidi Campbell (Abingdon, Oxon ; New York: Routledge, 2012), 1-22.

dindarlığın artması neticesinde de birçok geleneğin yok olarak yerini bireyselliğe bırakabileceği ifade edilebilir.

Covid-19 salgını insanları bir yandan sekülerizme, modernizme ve bireyselliğe doğru iterken diğer yandan bazı dinî kurum ve gruplar arasında dünyanın sonunun geldiğine veya beklenen vaktin geldiğine dair dinsel söylemlerin (Mesih'in yeryüzüne inmesi, Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkması gibi) daha da yoğun ve radikal bir şekilde kullanılmasına neden olmaktadır.²³ Hatta geçmişte bazı kavimlerin helak olmasına sebep olan tutum ve davranışların günümüzde de yaşanması sebebiyle bu salgının Tanrı'nın insanlara gönderilmiş İlahî bir ceza olduğu yorumu da yapılmaktadır.²⁴ Bir araştırmada, İslam inancına mensup bazı insanlar, Çin'deki Müslümanlara kötü davranıldığı için Covid-19 salgının Çin halkına Tanrı'nın bir gazabı olarak gönderildiğini ifade etmektedir.²⁵ Bu teolojik yorum ve söylemlerin; komplocu, radikal ve otoriteryen dindarlıkların yaygınlaşmasına sebep olduğu ifade edilebilir.²⁶

Kısacası salgının insanların psikolojisi üzerindeki olumsuz etkisi göz önünde bulundurulduğunda salgın sürecinde dine olan yönelimde bir artışın olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte bu artışın salgının sona ermesiyle tersine döneceği ile ilgili öngörülerin araştırılması ve somut bir zemine oturtulması gerekmektedir. Ayrıca salgına dinî yüklemelerin yapılması, salgın ile ilgili dindar ve seküler bakışın ön plana çıkması ve komplo teorileri ile ilgili inanışların yaygınlaşmasının altında yatan sebeplerin neler olduğunun ortaya konulması önem arz etmektedir.

²³ Dein vd., "Covid-19, Mental Health and Religion", 1; Sambur, *Covid 19 Sonrası Dünya Düzeni*, 73.

²⁴ Abdurrahman Sevgili, "Korona İlahi Bir İkaz Mıdır?", *Milli Gazete* (2020); Sherman A. Lee, "Coronavirus Anxiety Scale: A Brief Mental Health Screener for COVID-19 Related Anxiety", *Death Studies* 44/7 (2020), 393-401; Kyle Mantyla, "Perry Stone Claims America's Coronavirus Outbreak Is a 'Reckoning' for Allowing Abortion and Gay Marriage | Richard Dawkins Foundation", *Richard Dawkins Foundations for Reason & Science* (2020).

²⁵ Shoib vd., "Is Religious Behavior Harbinger for Covid-19 - Indian Perspective?", 305.

²⁶ Sambur, *Covid 19 Sonrası Dünya Düzeni*, 124-125.

Yöntem

Covid-19 salgını sürecinde insanların dini hayatlarını inceleyen birçok araştırma tespit edilmiştir. Konu ile ilgili toplam 21 makale, kitap ve kitap bölümü çalışmasına ulaşılmış olup, bu çalışmaların 14'ünün teorik, 7'sinin ampirik araştırmadan oluştuğu tespit edilmiştir. Ampirik araştırmalara bakıldığında, 4 tanesinin verisinin nicel ve 3 tanesinin ise nitel yöntemle elde edildiği görülmüştür. Araştırmada, Covid-19 salgının insanların dinî düşünce, duygu ve davranışlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisini ele alan ampirik çalışmalar ele alınmış, teorik çalışmalar kapsam dışı tutulmuştur. Araştırma için toplanan veriler 2020 yılında gerçekleştirilen alan araştırmalarıyla sınırlandırılmıştır.

Analize tabi tutulan çalışmalar, Türkiye'nin farklı şehirlerinde ikamet eden 5402 kişiyi kapsamaktadır. 7 farklı çalışmanın incelendiği araştırmada, çalışmalardaki örneklemin büyük bir kısmının 18-64 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Çalışma grubunun özellikleri ile ilgili bilgiler Tablo-1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Analize Tabi Tutulan Çalışmalar ve Çalışma Grubunun Özellikleri Tablosu

	Araştırmacı(lar) ve Yayın Yılı	Çalışma Grubunun Özellikleri		
		Örneklemin Seçildiği Alan	Yaş Aralığı	Sayısı
1	Kaplan, Sevinç ve İşbilen, 2020	Türkiye'nin farklı şehirleri	18 yaş üstü	3597
2	Güngörer, 2020	Üniversite öğrencileri	19-29 yaş arası	20
3	Gashi, 2020	Türkiye'nin bazı şehirleri	20-52 yaş arası	9
4	Yapıcı, 2020	Sosyal medya kullanıcıları		184
5	Kandemir, 2020	Türkiye'nin bazı illeri	15-64 yaş arası	660
6	Kasapoğlu, 2020	İstanbul'da yaşayan yetişkin bireyler	18-63 yaş arası	565
7	Durmuş ve Durar, 2020	Iğdır'da ikamet eden yaşlı bireyler	65 yaş üstü	367

Araştırmada Cevap Aranılan Sorular

Türkiye'de koronavirüs salgını neticesinde insanların dindarlık düzeylerinde ve dinî hayatlarında bazı farklılıklar oluşmuştur. Bunlar, daha çok toplu olarak yapılan bazı dinî ibadetlerde (cuma namazı gibi) meydana gelen değişimlerdir. Bu durum, bireysel dindarlıkların²⁷ daha çok ön plana çıkmasına ve yeni dindarlık türlerinin (internet dindarlığı, dijital ya da sanal dindarlıklar gibi) türemesine yol açmıştır. Bu bağlamda araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

1. Koronavirüs salgını sürecinde insanların dua, ibadet, dinî faaliyet ve ritüellerinde ne tür değişiklikler yaşanmıştır?
2. Pandemi sürecinde dindarlığın psikoloji ve zihinsel sağlık üzerindeki etkileri nelerdir?
3. İnsanlar, salgını dinî boyutta nasıl anlamlandırmaktadır?

Bulgular

Tablo 2. Analize Tabi Tutulan Çalışmaların Veri Toplama Şekli, Konusu ve Bulguları

	Araştırmacı(lar) ve Yayın Yılı	Veri Toplama Şekli	Çalışmanın Konusu	Çalışmanın Bulguları
1	Kaplan, Sevinç ve İşbilen, 2020	Anket Tekniği	Covid-19 salgınına ilişkin çeşitli boyutlarda sergilenen algılama, anlamlandırma ve başa çıkma süreçleri	1. Başa çıkma stratejisi olarak dua etme, ibadet, zikir yapma (%39.6) 2. Manevi bir desteğe ihtiyaç duyma (%88.2) 3. Koronavirüs ilahî bir imtihandır (%29.6) 4. Salgın ilahî bir cezadır (%9.5) 5. Salgına dinî anlam yükleme (%60)
2	Güngör, 2020	Görüşme Tekniği	Covid-19'un etkilediği toplumsal kurumlar	Cenaze/defin işleri, taziyeler, kadercî anlayış, toplu ibadetler, dine

²⁷ Okumuş, “Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi”, 44.

				yönelim ve Ramazan ayı.
3	Gashi, 2020	Görüşme Tekniği	Koronavirüse yakalanmış kişilerin tedavi döneminde dini başa çıkmanın etkisi	1. Dinî dini inanç ve ritüeller koronavirüs ile mücadelede de kişilere pozitif katkılar sağlamıştır. 2. Dini başa çıkmada dua, ibadet, sabır vb. konuların bu sürecin atlatılmasında önemli katkılar sağlamıştır. 3. Koronavirüs bir imtihandır.
4	Yapıcı, 2020	Siber Etnografi Tekniği	Covid-19 küresel salgının Müslüman Türk Toplumunda nasıl algılanıp anlamlandırıldığını tespit etmek	Ceza, ilahî adalet, imtihan/sınama, uyarı, ders, sünnetullah, Kâbe, cami, cemaatle namaz, isyan, günah ve İslam'dan/ahlaktan uzaklaşma.
5	Kandemir, 2020	Ölçek Tekniği	Covid-19 pandemi neslinin dindarlık ve ölüm kaygısı	Dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.
6	Kasapoğlu, 2020	Ölçek Tekniği	Covid-19 salgını sürecinde kaygı, psikolojik sağlık, maneviyat ve belirsizliğe tahammülsüzlük	1. Maneviyat psikolojik sağlamlığı doğrudan, anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. 2. Manevi yönelim ile kaygı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır. 3. Maneviyat belirsizliğe tahammülsüzlüğü dolaylı, anlamlı ve negatif yönde etkilemektedir.
7	Durmuş ve Durar, 2020	Ölçek Tekniği	Covid-19 salgını sürecinde yaşlı bireylerin manevi iyi oluş düzeyleri ile koronavirüs korku düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi	Bireylerin maneviyat düzeyleri arttıkça koronavirüs korku düzeyleri azalmaktadır.

Yaptığımız literatür taraması sonucunda 7 ampirik çalışma tespit edilmiştir. Bu çalışmaların 2 tanesinde görüşme tekniği, 1 tanesinde anket tekniği, 3 tanesinde ölçek tekniği ve 1 tanesinde siber etnografi tekniği kullanılmıştır. Görüşme tekniğinin kullanıldığı çalışmalar Güngörer (2020) ve Gashi (2020) tarafından yapılmıştır.²⁸ Güngörer (2020) çalışmayı, Covid-19 salgının toplumsal kurumlara ne tür etkilerini olduğunu tespit etmek amacıyla yapmıştır. Çalışma Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji Bölümü birinci sınıfta öğrenim gören 20 öğrenci ile yürütülmüştür. Araştırma sonucuna göre salgının en çok etkilediği kurum ekonomidir. Bunu sırasıyla aile, eğitim, din ve siyaset kurumu takip etmektedir. Salgının din kurumu üzerindeki etkileri incelendiğinde, salgınla birlikte toplumun genelinde dinî uygulama ve ritüellerde bazı değişikliklere gidildiği görülmüştür. Bunların başında defin işleri, taziye kabulleri ve cenaze törenleri gelmektedir. Diğer bulgulara bakıldığında ise bazı katılımcılar salgını ilahî bir ceza olarak görmüşlerdir. Bu da kaderci bir anlayış neticesi olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte bazı katılımcılar, salgının İslamiyet'e olan ilginin artmasına sebep olduğunu, dinî ibadetlere yönelimin olduğunu veya ibadetlerde bir artmanın yaşandığını ve toplu olarak yapılan bazı ibadetlerin terk edilerek bireysel dindarlığa bir evrilmenin yaşandığını ifade etmişlerdir.²⁹ Gashi (2020), koronavirüs geçiren kişilerin başa çıkma stratejisi olarak dinin ruh sağlığı üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapmıştır. Çalışma sonucuna göre dinî inanç, koronavirüs ile mücadele etmede kişilere pozitif katkı sağladığı görülmüştür. Bununla birlikte araştırmacı, dua, ibadet, sabır vb. konuların dinî başa çıkma stratejisi olarak önemli rol oynadığını tespit etmiştir. Araştırmanın bir diğer bulgusunda ise katılımcıların tamamı koronavirüsün bir imtihan olduğunu belirtmiştir.³⁰

Siber etnografi tekniğine dayanan çalışmayı Yapıcı (2020) yapmıştır. Çalışma, 15 Mart- 30 Nisan 2020 tarihleri arasında sosyal

²⁸ Güngörer, “Covid-19’un Toplumsal Kurumlara Etkisi”; Feim Gashi, “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 511-535.

²⁹ Güngörer, “Covid-19’un Toplumsal Kurumlara Etkisi”, 422-424.

³⁰ Gashi, “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”, 96-109.

medyada dolaşımda olan ve çevrimiçi paylaşımlarda bulunan 184 kişinin verisi toplanarak yapılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuca göre dinî yükleme yapan beş farklı grup ortaya çıkmıştır. Bunlar: Koronavirüsün İslam coğrafyası dâhil dünya genelinde ortaya çıkışını açıklayıcı yaklaşımlar (1), salgının Türkiye’de yayılmasının sebebi olarak umreciler ve cemaatle namaz tartışmalarıyla ilgili dinî yüklemeler (2), İslam’ın üstünlüğüne ve Batı medeniyetinin sefilliğine yapılan atıflar (3), İslamın yanlış anlaşılmasına dayalı iç dinî grup eleştirisi yüklemeler ve din eleştirisi ve din karşıtlığı yüklemeler (5) şeklindedir. Yapıcı’nın (2020) yaptığı çalışmada elde ettiği bir diğer bulgu ise sosyal medya kullanıcılarının paylaşımlarında dinî bağlamda en çok kullandığı metaforlardır. Bu metaforlar; ceza, ilahî adalet, imtihan/sınama, uyarı, ders, sünnetullah, Kâbe, cami, cemaatle namaz, isyan, günah ve İslam’dan/ahlaktan uzaklaşmadır.³¹

Anket tekniğine dayalı yapılan çalışma Kaplan ve diğerleri (2020) tarafından yapılmıştır. Çalışma, 3597 kişi ile yapılmış olup üç konuda yoğunlaşmıştır. Bunlar; salgına yönelik algılama ve anlamlandırma biçimleri, salgını kontrol etmeye yönelik alınan tedbirler ve bu tedbirlere yönelik tutumlardır. Araştırma sonucuna göre, insanların salgın sebebiyle meydana gelen korku, panik ve stresle başa çıkmak için en fazla dua ettiklerini, zikir ve ibadet yaptıklarını ve bunların oranının %39.6 olduğu görülmüştür. Katılımcılar, salgın sürecinde manevi desteğe ihtiyaç duyduklarını belirtmiş olup bu oranın %88.2 olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte "Türk halkı salgını nasıl anlamlandırıyor" sorusuna, katılımcıların %29'u salgının ilahî bir imtihan ve %9.5'i ise İlahî bir ceza olduğu cevabını vermiştir. Sonuç olarak genel oranlar incelendiğinde salgına dinî bir anlam yükleyenlerin oranının %60 seviyesinde olduğu ve bunun ciddi bir oran olduğunu ifade etmek gerekir.³²

³¹ Asım Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", *Küresel Salgınlar Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*, ed. Ejder Okumuş (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020), 131-133,164-165.

³² Kaplan vd., "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", 587-590-595.

Ölçek tekniğine dayalı yapılan çalışmalar ise Kandemir (2020); Kasapoğlu (2020); Durmuş ve Durar (2020) tarafından yapılmıştır.³³ Çalışmalarda Covid-19 salgının yarattığı panik, korku, travma, endişe gibi psikolojik sorunlarla başa çıkmak için dinin veya maneviyatın etkili olup olmadığını, etkili ise ne kadar etkili olduğunu ortaya koyma amaçlanmıştır. Örneğin; Kandemir (2020, s. 124) 660 kişi ile yaptığı araştırmada, salgının sebep olduğu ölüm kaygısı ile başa çıkmak için dindarlığın önemli bir etken olduğu, katılımcıların dindarlık düzeyleri artıkça ölüm kaygılarının düştüğü sonucuna ulaşmıştır. Yani dindarlık ölüm kaygısını anlamlı düzeyde yordamaktadır.³⁴ Yine Kasapoğlu (2020, s. 605) araştırmasında, salgının sebep olduğu kaygıyı azaltmak için maneviyatın önemli bir etken olduğunu ve katılımcıların maneviyat düzeyleri yükseldikçe psikolojik sağlamlık düzeylerinin de yükseldiğini tespit etmiştir.³⁵ Durmuş ve Durar (2020, s. 41-42) ise Iğdır'da yaşayan 367 yaşlı birey ile yaptıkları araştırmada, bireylerin maneviyatları artıkça koronavirüs korku düzeylerinin anlamlı düzeyde düştüğünü tespit etmiştir.³⁶

Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre, insanların doğrudan veya dolaylı olarak bu salgından etkilendiği görülmüştür. Bu etki, kişinin psikolojik sağlamlık düzeyine göre değişebilmektedir. İnsanlar pandemi sürecinde yaşadığı korku, panik, endişe, kaygı gibi psikolojik sorunlarla başa çıkmak için dinî faaliyet ve ritüellere yönelmektedir. Bu uygulamalar;

³³ Fatih Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık Ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma” 8/1 (2020), 99-129; Figen Kasapoğlu, “Covid-19 Salgını Sürecinde Kaygı İle Maneviyat, Psikolojik Sağlamlık Ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Journal of Turkish Studies* 15/4 (2020), 599-614; Mustafa Durmuş - Erkan Durar, “Covid-19 Sürecinde Yaşlı Bireylerin Manevi İyi Oluşu İle Koronavirüs Korkuları Arasındaki İlişki”, ed. Huriye Emen (4. Uluslararası Tıp ve Sağlık Bilimleri Araştırmaları Kongresi, Hattuşa: Asos, 2020), 29-49.

³⁴ Kandemir, “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık Ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, 124.

³⁵ Kasapoğlu, “Covid-19 Salgını Sürecinde Kaygı İle Maneviyat, Psikolojik Sağlamlık Ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, 605.

³⁶ Durmuş - Durar, “Covid-19 Sürecinde Yaşlı Bireylerin Manevi İyi Oluşu İle Koronavirüs Korkuları Arasındaki İlişki”, 41-42.

namaz kılmak, dua etmek, zikir çekmek, Kur'an okumak şeklinde olmaktadır. Bununla birlikte kişilerin dindarlık ve maneviyat düzeyleri yükseldikçe ölüm, korku ve kaygı düzeylerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırmamızda elde edilen bulgular ortaya koymaktadır ki, insanlar kriz (Örneğin; Covid-19 salgını gibi) dönemlerinde, krizin sebep olduğu korku, panik, stres, kaygı vb. ruhsal sorunlarla başa çıkmak için dine yönelmektedir ve daha fazla dinî etkinlikleri (dua etmek, ibadet yapmak, Kur'an okumak vb.) yerine getirmektedir. Bununla birlikte araştırma sonuçlarında, dindarlığın psikolojik sağlamlık üzerinde pozitif bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. 400 Amerikan Ortodoks Yahudi'si ile yapılan bir araştırmada Covid-19 pandemi sürecinde katılımcıların dindarlık düzeylerinin artkça stres düzeylerinin düştüğünü ve Tanrı'ya güven duymanın psikolojik sağlamlık üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.³⁷ Başka bir araştırmada salgınla başa çıkmada dinin önemli bir rol oynadığı ve dinin iyi oluş üzerinde pozitif etkisinin olduğu tespit edilmiştir.³⁸ Uganda'da Hristiyanlık, İslamiyet ve Afrika'nın geleneksel dinine mensup kişilerle yapılan bir araştırmada salgının sebep olduğu panik, korku ve belirsizlik durumlarında insanların dine yöneldikleri tespit edilmiştir.³⁹ Kriz dönemlerinde krizin yarattığı psikolojik sorunlara karşı etkili olmasında dinin, insanların kavrama sınırlarının ötesinde teolojik çözümler üretmesi (1)⁴⁰ ve karşılaştıkları tüm zorlukları yönetmelerine yardımcı olması gibi işlevleri ön plana

³⁷ Steven Pirutinsky vd., "Covid-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews", *Journal of Religion and Health* 59/ (2020), 2288-2301.

³⁸ Victor Counted vd., "Hope and Well-Being in Vulnerable Contexts During the Covid-19 Pandemic: Does Religious Coping Matter?", *The Journal of Positive Psychology*, (2020), 4.

³⁹ Paul Isiko Alexander, "Religious Construction of Disease: An Exploratory Appraisal of Religious Responses to the Covid-19 Pandemic in Uganda", *Journal of African Studies and Development* 12/3 (2020), 77-96.

⁴⁰ Alexander, "Religious Construction of Disease", 77.

çıkılmaktadır (2).⁴¹ Dinin mental sağlık üzerinde olumlu etkisinin olmasının sebepleri; dinin iyi olmaya yönelik değer temelli anlamlar üretmesi (1), olumsuz durumları en aza indirgeyen bir sistem üretmesi ve olumsuz durumlara karşı sosyal destek sağlaması (2) ve dua, zikir gibi dini aktivitelerle psikolojik sorunlara karşı başa çıkma stratejileri üretmesi (3) şeklinde sıralanabilir.⁴² Genel olarak yapılan araştırmalarda din, insanlar tarafından güvenli bir liman olarak görülür ve her şeyi bilen Tanrı ile güçlü bir bağ kurar. Bu bağlanma da hem zihinsel sağlık hem de psikolojik sağlamlık bakımından olumlu bir etki gösterir.⁴³

Yapılan bazı çalışmalardan elde edilen bulgular ile çalışmamızın bulgusu örtüşmemektedir. Örneğin; yaşları 18-65 arasında değişen 100 kişi yapılan bir araştırmada, dindarlık ile kaygı ve depresyon arasında bir ilişki tespit edilmemiştir.⁴⁴ Farklı dinlere mensup 220 kişi ile yapılan başka bir çalışmada, dinî başa çıkma ile psikolojik sağlamlık arasında bir ilişki olmadığı görülmüştür.⁴⁵

Araştırmamızın bir diğer sonucu ise salgına yüklenen dinî anlam ile ilgilidir. Elde edilen sonuçlara göre, katılımcıların büyük bir kısmı salgının bir imtihan olduğunu ifade etmiştir. Salgının ilahî bir ceza

⁴¹ Brenda K. Wiederhold, "Turning to Faith and Technology During the Coronavirus Disease 2019 Crisis", *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 23/8 (2020), 503.

⁴² Pirutinsky vd., "Covid-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews", 2290.

⁴³ Aaron D Cherniak vd., "Attachment Theory and Religion", *Current Opinion in Psychology* 40/ (2020), 126-130; Steven Pirutinsky vd., "Is Attachment to God a Unique Predictor of Mental Health? Test in a Jewish Sample", *The International Journal for the Psychology of Religion* 29/ (2019), 1-11; Harold G Koenig, *Religion and Mental Health Research and Clinical Applications.*, 2018.

⁴⁴ Luisauny Gomez - Jeremiah Sullins, "The Relationship Between Religiosity and Mental Health During the COVID-19 Quarantine", *McNair Scholars Research*, (2020), 12-13.

Muhammad Saud vd., "Seeking Social Support through Religion, Psychological Wellbeing and Social Capital: A Global Survey on Coronavirus Situational Stress and Coping Strategies", (2020), 7.

⁴⁵ Muhammad Saud vd., "Seeking Social Support Through Religion, Psychological Wellbeing and Social Capital: A Global Survey on Coronavirus Situational Stress and Coping Strategies", (2020), 7.

olduğunu ifade edenlerin oranı ise çok düşüktür. Böyle bir farkın ortaya çıkması, katılımcıların imtihan ve ceza kavramlarını tam olarak ayırt edememiş olmasından kaynaklanabilir.⁴⁶ "Doğal Âfetler ve Din" başlıklı yapılan bir araştırmada, insanlar 1999 Marmara depreminin meydana gelmesinin sebeplerini ahlaksızlık, yolsuzluk ve dinden uzaklaşma gibi durumlarla ifade etmiştir.⁴⁷ Başka bir araştırmada, "Depremi sebebi toplumdaki ahlaksızlıkları artmasıdır" diyenlerin oranı %67.5 olarak tespit edilmiştir.⁴⁸ İnsanların salgın, deprem, sel gibi kriz dönemlerine dinî anlam yüklemesinin birçok sebebi olabilir: Birincisi, insanlar bu kriz dönemlerinde bilimsel bir açıklama yapamadığı durumlarda dinî bir anlam yükleme eğilimi gösterebilir. İkincisi, eğitim faktörü bunda rol oynamış olabilir. Üçüncüsü, araştırmaların yapıldığı toplumların sosyo-kültürel yapısı insanlarda bu tür bir algıya sebep olmuş olabilir. Dindar bir kültüre sahip toplumlarda bu tür felaket ve kriz durumlarına dinî bir anlam yükleme eğilimi oluşabilir. Dördüncüsü, Tanrı tasavvuruyla ilişkili olabilir. Olumsuz Tanrı tasavvuruna sahip bireyler bu tür krizleri ilahî bir ceza olarak yorumlayabilir. Beşincisi, bazı dinî grupların/cemaatlerin medya ve yayın organları aracılığıyla bu tür krizlere dinî bir anlam yükleyerek güncel tutması ve insanların bunun etkisinde kalması etkili olmuş olabilir. Altıncısı, kaderci bakışın etkisi olabilir. Yedincisi, bu tür felaketlerin ahir zamanın (Mehdi'nin ve Mesih'in gelmesi, Dâbbetü'l Arzın ortaya çıkması vb.) habercisi olduğu şeklindeki metinsel okumalar bu kriz dönemlerine dinî anlam yüklemesinde bir etken olabilir.

Sonuç olarak koronavirüs salgını sürecinde -özellikle salgını geçiren ve ölüm duygusunu yakında hisseden kişilerde- hem dine bir yönelmenin olduğu hem de insanların bu tür salgınlara dinî bir anlam yükledikleri görülmektedir. Bununla birlikte her ne kadar salgın sürecinde dine bir yönelim olsa da kanaatimizce bu söz konusu durumun yanıltıcı

⁴⁶ Kaplan vd., "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma", 595.

⁴⁷ Talip Küçükcan - Ali Köse, *Doğal Âfetler ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000).

⁴⁸ Mehmet Baki Bilik, "Depremleri Anlamlandırma Ve Açıklama Biçimlerinin Sismik Risk Azaltma Süreçlerine Etkisi Açısından 2011 Van Depremleri", *Resilience Journal* 3/2 (2019), 233.

olacağı, salgın sonrasında dinin büyük bir sorgulama geçireceği ve gerek kurumsal gerekse de geleneksel halk dindarlıklarından büyük bir kopuş söz konusu olacaktır. Yale profesörü ve sosyal epidemiyolog Dr. Nicholas Christakis, “Apollo’s Arrow: The Deep and Enduring Impact of Coronavirus on the Way Live Way” adlı kitabında, salgın hastalıklar sırasında dindarlıklarda ve dine yönelimlerde bir artışın olduğu, fakat salgın sonrasında bu artışın tersine döndüğünü ifade etmektedir.⁴⁹ Çünkü dinin salgın durumlarında meydana gelen psiko-sosyal krizle başa çıkmada yetersiz kaldığı durumlarda insanlarda inançsızlık, dinsizlik, zayıf dindarlıklar ve dinde kopuşlar meydana gelmektedir.⁵⁰ Fakat, salgın hastalıklar, deprem, sel gibi kriz dönemlerinde toplumun karşılaştığı bu tür zorluklarla mücadele etmede din ve bilim arasında pozitif bir ilişkinin kurulması halinde bu kopuşların önüne geçilebilir.

Öneriler:

1. Dinî kurum ve gruplar bu tür salgınlarla mücadele etmede etkin olmalıdır. Örneğin; maddi anlamda yetersiz olan hasta kişilere yönelik maddi yardımların yapılması, bu kişilerin tedavi giderlerinin karşılanması, din görevlilerinin fiyasyon ekiplerinde çalışması gibi.
2. Koronavirüs salgının, doğal afetlerin ve diğer felaketlerin yarattığı krizlerle mücadele etmede halkı bilinçlendirecek manevi rehberlik birimleri tesis edilmelidir.
3. Salgının insanlar üzerinde yarattığı psikolojik sorunlarla başa çıkmak için manevi rehberlik çalışmaları yapılmalıdır.
4. Gerek ilahiyat fakültesindeki akademisyenler olsun gerekse de Diyanet İşleri Başkanlığı olsun bu tür salgınların neden ve sonuçlarına ilişkin akademik çalışmalara ağırlık vermelidir.
5. Camilerin uzun süre kapalı kalması insanların camiden uzak kalmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda din görevlileri imkânlar dâhilinde ev ziyaretleri yapmalıdır.

⁴⁹ Jessica Glenza, “Epidemiologist Looks to the Past to Predict Second Post-Pandemic ‘Roaring 20s’”, *The Guardian* (21 Aralık 2020).

⁵⁰ Okumuş, “Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi”, 34.

6. Dinî kurumlar ve gruplar ya da dindar insanlar bu tür kriz dönemlerinde radikal dil kullanmak yerine daha şefkatli, anlayışlı, olumlu, uyarıcı ve Kur'an eksenli bir dil kullanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Alexander, Paul Isiko. "Religious Construction of Disease: An Exploratory Appraisal of Religious Responses to the Covid-19 Pandemic in Uganda". *Journal of African Studies and Development* 12/3 (2020), 77-96. <https://doi.org/10.5897/JASD2020.0573>
- Bentzen, Jeanet Sinding. *In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic*. University of Copenhagen: CEPR, CAGE, 2020.
- Bilik, Mehmet Baki. "Depremleri Anlamlandırma Ve Açıklama Biçimlerinin Sismik Risk Azaltma Süreçlerine Etkisi Açısından 2011 Van Depremleri". *Resilience Journal* 3/2 (2019), 229-237. <https://doi.org/10.32569/resilience.605213>
- Boorstein, Michelle. "A Quarter of Americans, and a Majority of Black Protestants, Say Their Religious Faith Has Deepened Because of the Coronavirus". *Washington Post* (2020). <https://www.washingtonpost.com/religion/2020/04/30/coronavirus-deepening-more-religious-black-protestants/>
- Bullivant, Stephen Sebastian. *Mass exodus: Catholic disaffiliation in Britain and America since Vatican II*. Oxford: Oxford University Press, First edition., 2019.
- Campbell, Heidi. "Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media". *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. ed. Heidi Campbell. 1-22. Abingdon, Oxon ; New York: Routledge, 2012.
- Cherniak, Aaron D vd. "Attachment Theory and Religion". *Current Opinion in Psychology* 40/ (2020), 126-130. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.08.020>
- Counted, Victor vd. "Hope and Well-Being in Vulnerable Contexts During the Covid-19 Pandemic: Does Religious Coping Matter?" *The Journal of Positive Psychology*, 1-12. <https://doi.org/10.1080/17439760.2020.1832247>
- Dein, Simon vd. "Covid-19, Mental Health and Religion: An Agenda for Future Research". *Mental Health, Religion & Culture* 23/1 (2020), 1-9. <https://doi.org/10.1080/13674676.2020.1768725>

- Durmuş, Mustafa - Durar, Erkan. "Covid-19 Sürecinde Yaşlı Bireylerin Manevi İyi Oluşu ile Koronavirüs Korkuları Arasındaki İlişki". ed. Huriye Emen. 29-49. Hattuşa: Asos, 2020.
- Gashi, Feim. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 511-535.
- Glenza, Jessica. "Epidemiologist Looks to the Past to Predict Second Post-Pandemic 'Roaring 20s'". *The Guardian*. 21 Aralık 2020. Erişim 27 Aralık 2020. <http://www.theguardian.com/world/2020/dec/21/epidemiologist-1918-flu-pandemic-roaring-20s-post-covid>
- Gomez, Luisauny - Sullins, Jeremiah. "The Relationship Between Religiosity and Mental Health During the COVID-19 Quarantine". *McNair Scholars Research*. <https://scholarworks.harding.edu/mcnair-research/19>
- Güngörer, Fatma. "Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi". *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı* (2020), 393-428.
- Haberli, Mehmet. "Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)* 2/2 (2019), 307-315.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- İmıl, Muhittin. "Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihani: Post-Pandemik Dönem ve Din". *Dini Araştırmalar Dergisi* 23/57 (2020), 65-94. <https://doi.org/10.15745/da.721846>
- Kandemir, Fatih. "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık Ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma" 8/1 (2020), 99-129. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.3876200>
- Kaplan, Hasan vd. "Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma". *Turkish Studies* 15/4 (2020), 579-598.

- Kasapoğlu, Figen. "Covid-19 Salgını Sürecinde Kaygı İle Maneviyat, Psikolojik Sağlamlık Ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi". *Journal of Turkish Studies* 15/4 (2020), 599-614. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.44284>
- Koenig, Harold G. *Religion and Mental Health Research and Clinical Applications.*, 2018. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/gbv/detail.action?docID=5330852>
- Kula, Mustafa Naci. "Koronavirüs Salgını Üzerine Spiritüel Bir Okuma Denemesi". *Turkish Studies* 15/6 (2020), 683-694.
- Küçükcan, Talip - Köse, Ali. *Doğal Afetler ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Lee, Sherman A. "Coronavirus Anxiety Scale: A Brief Mental Health Screener for COVID-19 Related Anxiety". *Death Studies* 44/7 (2020), 393-401. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1748481>
- Mantyla, Kyle. "Perry Stone Claims America's Coronavirus Outbreak Is a 'Reckoning' for Allowing Abortion and Gay Marriage | Richard Dawkins Foundation". *Richard Dawkins Foundations for Reason & Science*. 2020. Erişim 11 Aralık 2020. <https://www.richarddawkins.net/2020/03/perry-stone-claims-americas-coronavirus-outbreak-is-a-reckoning-for-allowing-abortion-and-gay-marriage/>
- Okumuş, Ejder. "Afetleri Çok Yönü Okumanın Önemi". *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. ed. Ejder Okumuş. 1-50. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020a.
- Pew Research Center. "Most Americans Say Coronavirus Outbreak Has Impacted Their Lives". *Pew Research Center's Social & Demographic Trends Project* (blog), 2020. <https://www.pewsocialtrends.org/2020/03/30/most-americans-say-coronavirus-outbreak-has-impacted-their-lives/>
- Pirutinsky, Steven vd. "Covid-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews". *Journal of Religion and Health*

- 59/ (2020), 2288-2301. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01070-z>
- Pirutinsky, Steven vd. "Is Attachment to God a Unique Predictor of Mental Health? Test in a Jewish Sample". *The International Journal for the Psychology of Religion* 29/ (2019), 1-11. <https://doi.org/10.1080/10508619.2019.1565249>
- Sambur, Bilal. *Covid 19 Sonrası Dünya Düzeni*. Ankara: Orion, 2020.
- Saud, Muhammad vd. "Seeking Social Support Through Religion, Psychological Wellbeing and Social Capital: A Global Survey on Coronavirus Situational Stress and Coping Strategies". <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-67434/v1>
- Sevgili, Abdurrahman. "Korona İlahi Bir İkaz Mıdır?" *Milli Gazete*. 2020. Erişim 11 Aralık 2020. <https://www.milligazete.com.tr/makale/4108973/abdurrahman-sevgili/korona-ilahi-bir-ikaz-midir>
- Shoib, Sheikh vd. "Is Religious Behavior Harbinger for Covid-19 - Indian Perspective?" *Psychiatra Danubina* 32/2 (2020), 305-306.
- Sofuoğlu Kılıç, Nilgün. "Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2020), 116-127.
- Şeriatı, Ali. *Dine Karşı Din*. çev. Doğan Özlük. Ankara: Fecr, 7. Basım, 2015.
- Tokat, Latif. "Küresel Felaketin 'Hatırlattıkları': Tanrı ve Ölümlülüğümüz". *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. ed. Ejder Okumuş. 51-70. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2020.
- Wiederhold, Brenda K. "Turning to Faith and Technology During the Coronavirus Disease 2019 Crisis". *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 23/8 (2020), 503-504. <https://doi.org/10.1089/cyber.2020.29191.bkw>

Yapıcı, Asım. “Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemler”. *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar & Psikolojik, Sosyolojik, Dinî, Kültürel, Tarihi, Hukuki ve Siyasi Analizler*. ed. Ejder Okumuş. 117-172. Ankara: Eskiyeşi Yayınları, 2020.